

Facultat de Ciències Polítiques i Sociologia

Treball de Fi de Grau

**Títol: Desobediència civil a les societats contemporànies: una aplicació
noviolenta al *procés***

Autor: Max Sopena Rey

Tutor: Jordi Mir García

Data: 03 / 06 / 2020

Grau en Ciències Polítiques y Gestió Pública

Resum: Durant els darrers anys s'ha anat constituint un terratrèmol que ha fet trontollar la política espanyola: el *procés*. Les dificultats en el diàleg referent a l'encaix de Catalunya a Espanya han comportat l'atipament de gran part de la ciutadania catalana, fet que s'ha traduït en múltiples i diverses manifestacions. Les més recents, arreu la sentència contra els dirigents independentistes, van provocar grans aldarulls als carrers, traslladant nous debats a l'agenda política espanyola. Aquests nous debats tenien com a nucli un terme: desobediència civil. Des d'aquest treball s'analitzarà quina és la utilització que s'ha fet de la desobediència al *procés*, des de la teoria política fins a la percepció de l'opinió pública. El fet més rellevant d'aquestes protestes és que van provocar que canviés el relat, posant sobre la taula una contraposició de discursos: noviolència vs. violència.

Paraules clau: Desobediència civil, Noviolència, *Procés*, Violència, Relat

Resumen: Durante los últimos años se ha ido formando un terremoto que ha hecho tambalear la política española: el *procés*. Las dificultades en el diálogo referente al encaje de Cataluña en España han supuesto el hartazgo de gran parte de la ciudadanía catalana, hecho que se ha traducido en múltiples y diversas manifestaciones. Las más recientes, a raíz de la sentencia contra los dirigentes independentistas, provocaron grandes disturbios en las calles, trasladando nuevos debates a la agenda política española. Estos nuevos debates tenían como núcleo un término: desobediencia civil. Desde este trabajo se analizará cuál es la utilización que se ha hecho de la desobediencia en el *procés*, desde la teoría política hasta la percepción de la opinión pública. Lo más relevante de estas protestas es que provocaron que cambiara el relato, poniendo sobre la mesa una contraposición de discursos: noviolencia vs. violencia.

Palabras clave: Desobediencia civil, Noviolencia, *Procés*, Violencia, Relato

Abstract: In recent years, an earthquake has formed that has shaken Spanish politics: El *procés*. The difficulties in the dialogue regarding the fit of Catalonia in Spain have caused the satiety of a large part of the Catalan citizenry, which resulted in multiple and diverse manifestations. The most recent, related with the sentence against the independence leaders caused great disturbances in the streets transferring new debates to the Spanish political agenda. These new debates had at their core a term: civil disobedience. This work will analyse what is the use that has been made of disobedience in El *procés*, from political theory to the perception of public opinion. The relevancy of this was that they were able to change the story: revealing the contrast of the discourses: non-violence vs. violence.

Keywords: Civil disobedience, Non-violence, *Procés*, Violence, Narrative

Continguts

1. Introducció.....	5
2. Objectius de la recerca.....	6
3. Metodologia.....	7
4. Marc conceptual	7
2.1. Desobediència Civil. Un mètode per a la revolució.	7
2.2. Noviolència: estratègia i possibilitats	9
2.2.1. <i>Què és la violència? El triangle de Galtung</i>	10
2.3. Nació, poder i simbologia	13
5. Desobediència aplicada al <i>procés</i>	15
3.1. La importància dels mitjans en la construcció del relat	15
3.2. Manifestacions i protestes arreu la sentència.....	17
3.3. Valoració de les protestes.	20
6. Conclusions	21
7. Referències	25

1. Introducció

Els darrers anys, el fenomen polític conegut com a *procés* ha irromput amb força dins l'agenda política espanyola. Aquest ha acaparat la majoria de portades de diaris, essent el punt central del debat polític de tot l'Estat i arribant a tenir rellevància internacional, implicant a actors polítics de tota mena. A grans trets, definiríem el *procés* com l'enfrontament entre partidaris de la independència de Catalunya envers partidaris de la unitat de l'Estat; dit de manera sintètica: independentistes vs. unionistes. A mesura que succeïen els esdeveniments, les distàncies entre tots dos bàndols han anat augmentant exponencialment, fent cada cop més difícil el diàleg entre els dirigents polítics. El ressò mediàtic del *procés* ha sigut immens i, com és evident en un conflicte d'aquest tipus, els mitjans que tracten, analitzen i comuniquen la informació han esdevingut molt polaritzats.

Aquest treball no pretén ser una anàlisi al *procés*, tampoc als seus actors; sinó que serà utilitzat com a marc referencial per a tractar els debats i els continguts que aquest ha portat a la política espanyola. Quan ens referim a continguts estem fent referència als termes teòrics propis d'un moviment, essent el cas del *procés* especialment interessant perquè els presenta tant de forma latent com de manera manifesta. Concretament, es busca tractar diversos conceptes interrelacionats i que han sigut especialment presents a la recta final del 'conflicte català'. Alguns d'aquests termes són d'especial transcendència en la literatura acadèmica de les ciències polítiques i han esdevingut elements claus per l'anàlisi de les societats contemporànies.

D'entre tots els termes, el que més ha destacat ha sigut el de desobediència civil. Aquest no és un concepte únic, sinó que per entendre'l hem de fer referència a altres elements com la noviolència, la violència o el poder polític.

El treball centra el cas d'estudi encara més, ja que el *procés* és un moviment que porta gestant-se molts anys i que ha escalat exponencialment respecte a complexitat d'anàlisi i rellevància política¹. Concretament s'analitzen les manifestacions dutes a terme per la població civil catalana arran la sentència del Tribunal Constitucional del 14 d'octubre de 2019.

¹ Podríem considerar que el *procés* neix l'any 2012, però el substrat es remunta a molts anys enrere. El *procés* està marcat per un seguit d'esdeveniments històrics que determinen la construcció de l'esperit nacionalista sobiranista català en la seva relació amb l'Estat espanyol.

L'atipament de part de la ciutadania catalana enfront de la gestió del govern central i, destacadament, envers la resolució del judici als líders independentistes, va provocar la concentració de centenars de milers de ciutadans als carrers de tota Catalunya. Però, a més a més, i essent aquest el punt diferencial respecte altres manifestacions independentistes, una vegada finalitzaven les concentracions, cada nit, durant aproximadament una setmana, els carrers de la ciutat de Barcelona i d'altres poblacions es convertien en una batalla entre ciutadans vs. cossos policials.

2. Objectius de la recerca

Com dèiem, des d'aquest treball s'ha considerat necessari establir un marc temporal concret, és a dir, centrar l'estudi dels termes primordialment en les manifestacions post-sentència. El motiu pel qual centrem en aquesta data és perquè va suposar un abans i un després en les manifestacions del *procés*. Hem de considerar que, fins aleshores, les manifestacions que es duïen a terme per part dels independentistes es consideraven plenament pacífiques i no semblava haver-hi cap indicatiu de violència més enllà del que podien exercir els cossos policials mitjançant la força per dispersar els manifestants. Però, aquestes protestes sí que serien categoritzades des dels mitjans com a violentes.

Aquest treball té com a nucli tres termes: desobediència civil, noviolència i violència. Aquests seran aplicats al cas d'estudi, el *procés* i, concretament, a les manifestacions post-sentència. Per tant, un dels objectius principals del treball és definir-los. Aquestes definicions seran les que ens permetran respondre a les principals preguntes del treball. En primer lloc, buscarem determinar si les accions dutes a terme pels manifestants independentistes arran la sentència van ser violentes. En aquest punt, cal remarcar les diverses accions que es van dur a terme, havent-hi primordialment dues que destacarien: la crema de mobiliari i l'enfrontament directe de manifestants envers els cossos policials.

En segon lloc, aplicarem les altres dues definicions teòriques per tal de valorar si la desobediència civil o la noviolència són termes aplicables al *procés*. Finalment, en tercer lloc, recopilant els resultats de l'anàlisi de les dues preguntes anteriors, valorarem la necessitat de la noviolència perquè la desobediència civil sigui efectiva.

Alhora, per poder valorar els resultats de l'anàlisi conceptual, també haurem de considerar la rellevància dels mitjans de comunicació, essent elements clau per la construcció tant del relat com d'opinió pública. Aquests dos elements són vitals per entendre les protestes post-

sentència i la seva valoració, ja que segons com es determinin influiran de manera directa en el moviment.

3. Metodologia

Per poder respondre a les preguntes de recerca, necessitem una metodologia conceptual. En aquest sentit, per poder definir els termes utilitzarem les concepcions acadèmiques de diversos autors. Així, entendrem els conceptes tal com es presenten en la literatura acadèmica per després aplicar-los al *procés*.

Aquestes definicions seran les que aplicarem per determinar les preguntes inicials de recerca, però també necessitarem observar com s'han tractat els termes des dels mitjans per poder completar l'anàlisi. En aquest sentit, des d'aquest treball prioritzarem més l'anàlisi de les declaracions dels dirigents polítics als mitjans que les d'un editorial de diari, entenent que aquestes seran molt més útils a l'hora de veure què és realment el que es pretenia en cada declaració i quina perspectiva té cada actor polític.

4. Marc conceptual

2.1. Desobediència Civil. Un mètode per a la revolució.

Si hi ha un terme que ha dominat l'escena mediàtica durant la 'recta final' del *procés* aquest ha estat, sens dubte, el de desobediència civil. El més interessant en aquest sentit és que les interpretacions i les connotacions que prenia el terme eren molt diferenciades segons la posició política de l'actor polític.² Així, si bé els partidaris de la unitat d'Espanya feien servir el terme desobediència o, més aviat, catalogaven a algun individu o organització concret de desobedient, sota connotacions negatives i delictives; des d'aquells sectors partidaris a la sobirania del poble català, s'utilitzava el terme exaltant les seves virtuts. Atorgant mitjançant la idea de desobediència civil del conjunt de la ciutadania una relació implícita d'apoderament del ciutadà.

Des de la literatura acadèmica, la definició de desobediència civil no ha estat mai diacrítica. De fet, que sigui així té molt sentit, ja que són moltes les formes en què es manifesta una desobediència civil. El fet de desobeir en un estat predemocràtic o 'postdemocràtic', essent

² Com veurem més endavant, el posicionament respecte a la desobediència no serà únicament variable segons l'actor polític, sinó que també ho serà amb el temps. Així, la concepció de la desobediència per un mateix actor variaria segons el moment polític.

aquests últims els predominants en les societats contemporànies, mostraria grans diferències entre el tipus d'acció realitzada, ja que la legitimitat pròpia de les accions dels ciutadans que visquin en un Estat democràtic estarà recollida, generalment, en una constitució.

Són moltes les personalitats que han teoritzat i aportat la seva versió de desobediència civil, des de Norberto Bobbio, Jürgen Habermas o Hannah Arendt fins a aquells que han transcendit a la història pel fet d'haver desobeït com Sòcrates, Mahatma Gandhi, Martin Luther King o Henry David Thoreau (Ilivitzky, 2011).

Malgrat les diferents línies d'interpretació que pot tenir el concepte, Fernández Buey (2005) planteja els principis que una definició mínima de desobediència civil pressuposa: en primer lloc, és necessària l'existència d'un sobirà que emeti mandats, els quals l'individu està obligat a obeir-los sota la seva condició de ciutadà. Alhora, existeix un ordre jurídic que estableix les conseqüències previsibles a l'incompliment dels mandats i aquest ordre hauria d'incloure uns principis de justícia als que el ciutadà pot apel·lar. En virtut d'aquests principis, l'individu pot jutjar que desobeir civilment és el tipus d'acció més raonable enfront de les circumstàncies, fet que permet concloure que tot acte de desobediència civil és un acte de desobediència a la llei, però que no tota desobediència a la llei és un acte de desobediència civil.

El fet de desobeir exigeix al ciutadà o al col·lectiu ser conscients de les implicacions dels seus actes i estar compromesos amb la societat en la qual els exerceix (Fernández Buey, 2005). Es parla de desobediència civil precisament per això, perquè civil equival a esperit cívic i, per tant, no està motivat per un motiu personal o corporatiu, sinó perquè es creu amb convicció que l'objectiu de la proposta millorarà al conjunt de la societat.

D'aquí deriva un altre dels principis de l'exercici de la desobediència. Aquesta exigeix al desobedient un compromís moral politicojurídic amb fons democràtic. La desobediència civil realitzada en societats 'postdemocràtiques', freqüentment, no buscarà enderrocar la totalitat del sistema al qual fa front, sinó que acceptarà les regles del joc democràtic i promourà la modificació de la legislació que vagi en contra dels drets socials dels ciutadans. D'aquesta manera, se centrarà l'objectiu de la lluita i buscarà a través de diferents mitjans i estratègies la forma de capitalitzar la lluita des del ciutadà i no de forma institucional.

2.2. Noviolència: estratègia i possibilitats

El mecanisme per excel·lència que complementa la desobediència civil és la noviolència.³ Definim la noviolència com a una filosofia, una doctrina i una estratègia per la lluita desobedient. Malgrat que la terminologia fa que intuïtivament l'associem directament amb el pacifisme, la realitat és molt diferent.

Pacifisme i noviolència tenen alguns elements comuns, essent el primordial el rebuig de la violència com a eina de lluita; però els fonaments que impliquen aquest desistiment són molt diferents. Mentre el pacifisme ho fa per raons morals o espirituals, sense motiu necessàriament implícit per la consecució d'un canvi social; la noviolència considera que és precisament el no utilitzar la violència el que propulsarà el canvi social pel qual s'està combatent. De fet, les accions noviolentes són tan diferents de les respostes pacífiques que s'ha arribat a catalogar l'acció noviolenta com a un mitjà de combat igual que ho és la guerra (Sharp, 2018). En altres paraules, l'acció noviolenta és una forma característica de conflicte.

L'ús de la noviolència implica l'equiparació de forces i l'establiment de batalles que requereixen una estratègia i tàctiques intel·ligents. Com plantegen els germans Engler a *Manual de desobediència civil* (Engler & Engler, 2019), un activista que utilitza la noviolència no centra el debat en aspectes de moralitat com es faria des del pacifisme, la pregunta que realment es farà serà: quines tàctiques funcionen més bé a l'hora de fer créixer un moviment i aconseguir el suport popular?

Els processos de canvi social que s'obren camí mitjançant una estratègia noviolenta acostumen a requerir grans esforços pel que fa a planificació i major temps per a la seva consecució; però, alhora, semblen ser més eficaços a llarg termini (Chenoweth & Stephan, 2013)⁴. Des de l'estratègia noviolenta es buscarà aprofitar al màxim els recursos propis per

³ És vital comprendre que no violència i noviolència no és el mateix. No es tracta d'una pura distinció gramatical. Quan se separa la paraula en dos amb un espai o un guió, es posa l'èmfasi en la negació de la violència directa. No violència significa que no s'actua violentament, però no vol dir que s'actui noviolentament. En canvi, quan fem referència a noviolència com a terme únic estem fent ús del terme *ahimsa*, traduït de l'hindú. Aquest fa referència a una forma de vida, d'estratègia de lluita política i d'eina per enfrontar els conflictes i els models de societat. La raó per utilitzar una sola paraula i prescindir del no com a negació és explicitat que la noviolència no és una mera negació de la violència, sinó un projecte en positiu de transformació radical de la societat i nosaltres mateixos (Cascón, 2003).

⁴ Les politòlogues Maria J. Stehpan y Erica Chenoweth van estudiar a la seva obra *Why Civil Resistance Works: The Strategic Logic of Nonviolent Conflict* (2013) 300 moviments i van distingir entre violents i noviolents, observant que la noviolència és més eficaç a l'aconseguir el 53% de les vegades l'èxit enfront del 26% de les violentes.

assolir els objectius amb un cost mínim. L'èxit de la noviolència va implícitament lligat a la capacitat de poder que disposa.

Més enllà de les concepcions clàssiques que estipulaven que el poder residia en els pocs, en els dirigents de la punta de la cúspide, el teòric per excel·lència en matèria noviolenta Gene Sharp promouria el que ell anomenaria 'visió social del poder'. Sharp considera aquestes concepcions del poder monolítiques i relativament permanents com a errònies i/o desactualitzades a les societats contemporànies. D'aquesta forma, segons Sharp, que el poder segueixi en mans d'aquests pocs és conseqüència de l'obediència de la ciutadania cap als dirigents i, per tant, sí aquests ciutadans desobeïssin, cap règim polític podria sostenir-se i sobreviure (Engler & Engler, 2019).

Però, Gene Sharp no fou el primer a explicitar la importància del poder social i del col·lectiu en un procés de desobediència civil. En forma primerenca, l'estatunidenc Henry D. Thoreau ja havia plantejat la vital necessitat que el moviment desobedient integrés al volum més gran de ciutadans possible; de fet, Thoreau (2008: 101) afirma que "una minoria no té cap poder mentre s'avé a la voluntat de la majoria: en aquest cas ni tan sols és una minoria. Però quan s'oposa amb totes les seves forces, és imparable".

En suma, Gene Sharp (2018) acabaria conclouent que per poder aplicar la noviolència i lluitar contra el poder polític de l'elit dominant seran necessaris principalment dos requisits: l'expressió activa de rebuig per part dels ciutadans a col·laborar amb l'establert; i que, aquesta acció sigui col·lectiva i massiva. Alhora, conclou que "la no-cooperació i la desobediència d'organitzacions i institucions, a diferència d'individus aïllats, són essencials. La capacitat d'aquests òrgans per retirar les fonts de poder que proveeixen és, en conseqüència, fonamental" (Sharp, 2018: 57).

2.2.1. Què és la violència? El triangle de Galtung

Malgrat haver definit que és la noviolència, encara queda un espai buit que és necessari omplir per poder completar l'anàlisi del terme. El mateix terme ho porta implícit en ell; mentre el *no* fa referència a negació i impossibilitat, violència té un significat més profund, donat que és precisament el que s'ha de rebutjar. D'aquesta forma, és necessari que per definir una estratègia noviolenta categoritzem què és la violència.

En aquest punt caldria aclarir que no s'ha de confondre violència amb agressivitat. Tal com planteja Paco Cascón (2004) la violència no és natural de l'ésser humà, en canvi, l'agressivitat

sí. Aquesta última podríem definir-la com una força vital, és a dir, com una pulsio. Així, aquesta estarà relacionada amb l'instint de supervivència. És aquella força que tot ésser humà té com a condició de persona amb identitat pròpia, individual. Relacionaríem el concepte d'agressivitat amb l'assertivitat, amb ser un mateix i no una marioneta controlada. L'agressivitat d'un individu es construeix a través dels principals mitjans de socialització, des de l'escola o la família fins als mitjans de comunicació en l'època actual. El més rellevant en aquest sentit és l'anàlisi de com es canalitza l'agressivitat, havent-hi principalment dues maneres: en primer lloc, de manera destructiva, essent aquesta la capacitat de danyar a un altre ésser humà físicament o psicològicament i la que relacionaríem amb la violència. En segon lloc, es pot canalitzar de manera constructiva, essent aquest tipus el que relacionaríem amb la noviolència.

El concepte de violència és un terme amb connotacions àmpliament negatives. L'OMS defineix la violència com aquell acte que “implica l'ús intencionat de la força física, amenaces contra un mateix, altres persones, grup o comunitat que té com a conseqüència -o és molt probable que les tingui- un traumatisme, danys psicològics, problemes de desenvolupament o la mort” (OMS, 2020).

El sociòleg Johan Galtung ha definit amb major propietat el concepte, aprofundint en ell i aportant els matisos necessaris per poder analitzar realment què és violència. Per Galtung, la violència té una triple dimensió: directa, estructural i cultural. Cadascuna d'aquestes dimensions és un dels vèrtexs d'un triangle que les relacionarà entre si. Veient cadascuna d'elles en més profunditat:

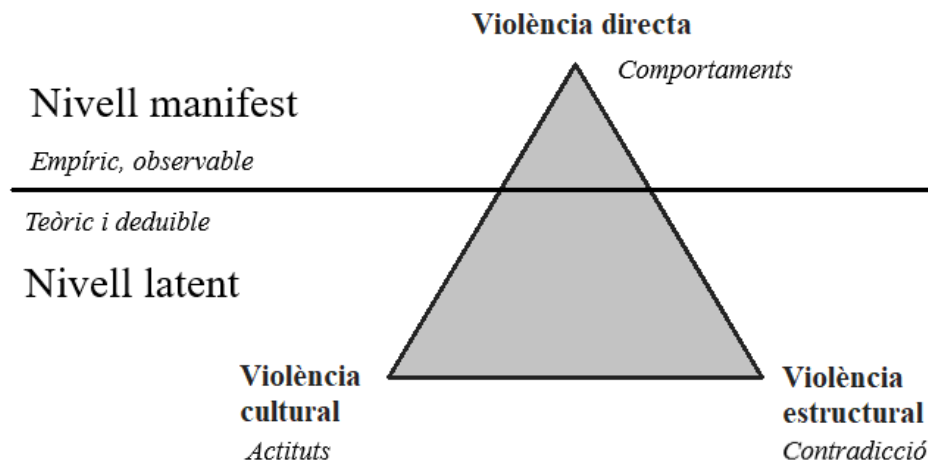
- Violència directa – És la més manifesta, la més evident. La violència directa és la més semblant a la concepció generalitzada de violència. Aquesta es genera mitjançant l'ús de la força física, verbal o psicològica.
- Violència estructural – Aquesta és intrínseca als sistemes socials, polítics i econòmics que governen les societats, els estats i el món. Galtung (2016) afirma que “la seva relació amb la violència directa és proporcional a la part de l'iceberg que està submergida a l'aigua”.
- Violència cultural – Són aquells aspectes de la cultura, l'esfera simbòlica de la nostra existència -materialitzat en la religió i la ideologia, el llenguatge i l'art, la ciència empírica i formal- que poden ser utilitzats per justificar o legitimar la violència directa o la violència estructural (Galtung, 2016). Així, aquesta serà la que farà que les altres dues dimensions de la violència apareguin.

Lligada amb la *teoria de la violència*, Galtung plantejaria la *teoria dels conflictes*. Durant el transcurs d'un conflicte, aquests tres tipus de violència es poden dimensionar. Així, identificaríem cadascun dels vèrtexs del triangle de la violència amb aquesta 'nova dimensió'. En primer lloc, associaríem la violència cultural amb les actituds; amb com se senten i pensen les parts d'un conflicte i com aquestes s'entenen l'una a l'altre. En segon lloc, la contradicció, que s'associa a la violència estructural i essent aquest un element subjectiu, es refereix al tema real del conflicte i com aquest es manifesta. Finalment, en tercer lloc, el comportament, associat amb la violència directa, al·ludeix a com actuen un bàndol del conflicte envers l'altre (Calderón Concha, 2009). En aquest cas, veurem si es busca causar mal al rival mitjançant l'acció directa de la força.

Seguint la *teoria dels conflictes* de Galtung, aquests tenen una part latent i altra manifesta. Generalment, la part manifesta seria la violència directa i la part latent la violència cultural i estructural. Així, segons aquest plantejament, el conflicte és un element obvi, visible i palpable en la societat, essent la guerra una manifestació d'aquest. Però, en canvi, la violència no seria necessàriament visible; alhora que no necessàriament derivaria en una violència directa –és a dir, física o verbal-.

Galtung afirma que “la violència directa és un succés; la violència estructural és un procés amb els seus alts i baixos; i la violència cultural és inalterable, persistent, donada la lentitud en què es produeixen les transformacions culturals” (Galtung, 2016: 154). D'aquesta lògica s'extrau que la violència segueix un flux entre els tres vèrtexs del triangle; així, podrà iniciar-se essent de caràcter cultural i discorre estructuralment fins a arribar a ser una violència directa. Per tant, l'element clau serà com el conflicte es transforma i a quina violència deriva. Quan abans s'aturi la lògica del sistema més fàcil serà construir la pau. L'objectiu inicial en una lluita noviolenta se centrarà a identificar on recau el domini cultural, mostrar com pot ser potencialment utilitzat per legitimar la violència estructural o directa.

Figura 1: *El triangle de la violència de Galtung*

Font: Elaboració pròpia a partir de la teoria de la violència de Galtung (2016) i l'article de Calderón Concha (2009).

2.3. Nació, poder i simbologia

A les societats contemporànies existeixen diferents tipus de poder i tots ells interaccionen amb el poder polític. Així, aquest està influenciat i condicionat, és per això que freqüentment l'associem a l'exèrcit, els mitjans de comunicació, l'economia, els tribunals, els *lobbies* o els moviments socials. Com és la conjunció de tots ells serà el que mostri la configuració d'un Estat i, en molts casos, formarà els pilars sobre els quals se sosté (Engler & Engler, 2019).

Podríem associar els processos de desobediència civil amb els moviments socials, els quals prendrien aquesta via per tal de tenir ressò als mitjans i posar-se en el centre de l'agenda política estatal, o, fins i tot, internacional. En aquest sentit, la necessitat de la mobilització massiva pel canvi o transformació social requereix un impacte polític i una narrativa. Aquesta narrativa acabarà construint un relat i, freqüentment, formant una simbologia que mostri les exigències i les necessitats del moviment.

Els germans Engler (2019: 203) afirmen que “els moviments transformatius, que busquen desenvolupar un suport ampli, han de dramatitzar aspectes més generals de la seva lluita”. Aquesta lluita simbòlica té uns objectius clars i limitats, essent útil en moments inicials del moviment però de poc valor instrumental. L'exaltació i dramatització dels elements simbòlics busca la incorporació de nous ciutadans dins el moviment.

Per a la consolidació del moviment independentista, la recuperació d'elements simbòlics ha esdevingut clau. De símbols n'hi ha de molts tipus; els més evidents són aquells que no

tenen cap connotació més enllà de representar algun esdeveniment o aspecte concret de la societat, com són les banderes o els himnes. En aquest cas, en el conflicte català, l'estelada i l'himne dels segadors van ser recuperats i incorporats al relat perquè a cada diada o manifestació de caràcter sobiranista hi fossin presents.

Però, les tipologies de símbols no es limiten únicament a elements materials, sinó que poden ser-ho organitzacions; com van ser-ho els Comitès de Defensa de la República (CDR), Òmnium Cultural o l'Assemblea Nacional Catalana (ANC), duent a terme totes elles en alguns moments estratègies no violentes.

A més a més, hem de considerar que un dels èxits del moviment independentista és la consolidació de la idea de nació catalana. Ja anys enrere Jordi Pujol, seguint una lògica maquiavel·liana, propulsaria la idea de l'Estat català per sobre de tot. Essent en aquest sentit vital la dimensió simbòlica en la reconstrucció del nacionalisme català.

Pujol seria un d'aquests símbols, essent la projecció del pare de nació i heroi sacrificat (Amat, 2015). Malgrat això, no seria Pujol qui de forma directa propulsaria l'independentisme, sinó que serien els líders convergents posteriors -Artur Mas, Carles Puigdemont o Quim Torra- els que pujarien l'aposta en una estratègia política per aconseguir posar Catalunya en el mapa i per la formació del que en els moments inicials anomenarien com 'Estat propi'.

Des de la teoria política són molts els autors que han intentat definir què és una nació. Un dels teòrics més rellevants en aquesta qüestió fou Ernest Renan (2006), el qual la defineix com més que la suma d'individus que comparteixen territori o idioma, és una ànima; és a dir, no tan sols com una voluntat de futur, sinó també com allò que som. Des d'una perspectiva diferent i contemporània, l'historiador Eric Hobsbawm (1991) afirmaria que el concepte de nació és relativament recent en els últims segles i que aquesta es caracteritza precisament per la seva modernitat.

Partint d'aquestes definicions, que tracten el concepte de nació com al conjunt d'elements de sentiment nacional, sorgeix un ampli debat i definir categòricament el concepte de nació sembla gairebé impossible, precisament per l'aspecte subjectiu de la definició. Malgrat això, entenem que per a l'existència d'una nació, és condició de possibilitat que existeixi en un imaginari col·lectiu i aquest es genera sobre la base d'uns sentiments que serveixen de nexa entre la cultura i la mateixa idea de nació. A les societats contemporànies, amb Estats ja consolidats, veurem com aquests es legitimen en tant que representen a una nació. Nació

implica ciutadania. Així, les elits de cada estat estaran interessades a fomentar el nacionalisme entre les masses per basar en ell la seva legitimitat.

Tal com planteja Pierre Vilar (1978), en la trajectòria específica de Catalunya en l'Espanya moderna i contemporània, la consciència nacional sorgeix sempre a partir de certes circumstàncies específiques, materials i culturals (citada en Tello et al, 2018). Però mai deriva directament d'elles sense que algú la constitueixi activament, políticament, com un discurs col·lectiu que aconsegueix ser compartit per una comunitat en un moment donat. Aquest plantejament sosté que poden haver-hi elements objectius en la creació de nació –com la llengua– que atorguin sentit i fonaments, però són els elements subjectius –conviccions, discursos o símbols– els que creen una consciència nacional⁵.

5. Desobediència aplicada al *procés*

3.1. La importància dels mitjans en la construcció del relat

En les societats contemporànies, la importància dels mitjans de comunicació per la construcció d'un relat i la formació d'un imaginari col·lectiu és essencial. Les societats actuals són cada cop més heterogènies i complexes, fet que comporta que els espais culturals i comunicatius siguin més oberts i estiguin més relacionats entre si. Tant és així, que des de les ciències socials cada vegada es té més en compte la rellevància que té la visió geoestratègica de la comunicació per a la política. El fet de comprendre-la és vital per entendre les interaccions entre els diferents col·lectius socials, els quals se senten identificats, o no, amb els emissors institucionals -o comercials- que es dirigeixen cap a ells.

Així, la premsa, la ràdio, la televisió i Internet tenen un gran impacte en la construcció dels imaginaris socials, ja sigui tant en termes grupals com individuals. Tal com afirma Comas de Argemir (2008) "els mitjans de comunicació no són només un reflex de la realitat, sinó que també influeixen en ella i la condicionen".

Els mitjans de comunicació no són merament espais de divulgació d'informació, són eines per a la formació d'identitat, de reafirmació de discurs, creació d'història... En suma, podem

⁵ Això no vol dir que el plantejament de Vilar (1978) tregui importància a la llengua. De fet, tal com continuen Tello et al. (2018) la immersió lingüística practicada a Catalunya des dels temps de lluita antifranquista ha sigut un dels factors claus per la construcció del poble català. El model d'Estat català plantejat per Jordi Pujol està pensat a través de marcs comuns, que contemplin la llengua catalana com a element estrictament necessari per al procés de construcció d'una nació catalana.

arribar a afirmar que són constructors de poder. De fet, si bé històricament el filòsof Montesquieu plantejava la diferenciació de poders: executiu, legislatiu i judicial; en l'era actual cada vegada és més evident que hi ha un altre 'quart poder': els mitjans de comunicació. En aquest sentit, s'ha pensat que la finalitat del conjunt de mitjans és la formació d'opinió pública (Fernández Buey, 2012). A l'ésser els mitjans de comunicació instruments que arriben a la gran massa de públic, són també una finestra perfecta per difondre ideologies i maneres de pensar determinades. I això és poder.

Seguint aquestes lògiques, durant tot el *procés* la rellevància que han tingut els mitjans de comunicació ha esdevingut clau. Mitjançant una tècnica comunicativa coneguda com *storytelling*, l'art d'explicar històries, s'ha transformat una informació en un relat que representi una unitat de sentit per si mateixa, capaç d'aconseguir un major impacte i, en conseqüència, una major persuasió i records en el receptor. La violència dels cossos policials i la negació de la sobirania a catalana es van traduir en una lluita entre unionistes vs. independentistes.

Un relat constitueix una novel·la de poder. Aquests ajuden en la definició dels estils de cada personatge de la lluita, havent-hi múltiples escenificacions. Aquestes solen repetir-se, però no segueixen necessàriament un mateix patró, sinó que es van delineant de forma que construeixen un discurs polític. En suma, el conjunt d'elements constituirà una història compartida, que buscarà evocar els sentiments i els èxits de la lluita.

Considerar exitosa una acció o un moviment en general és molt complexa, donat que no hi ha elements definidors clars per delimitar què és l'èxit; malgrat això, de manera general es considerarà que un moviment ha tingut èxit quan hagi aconseguit canviar l'opinió pública, ja que és estrictament necessari per aconseguir guanyar qualsevol batalla. Com dèiem anteriorment, essent els mitjans de comunicació elements determinants en la construcció del relat, les visions i perspectives que aconsegueixin major ressò mediàtic tindran un gran avantatge.

Des de la teoria noviolenta es planteja que fins i tot amb indiferència de si les accions són percebudes per la majoria opinió pública com a violentes de manera justificada o no, per a les mobilitzacions massives la seva posada en pràctica ha tingut conseqüències negatives en tant que disminueixen el nombre de partidaris actius del moviment, desanimen els possibles simpatitzants i enforteixen l'oposició (Engler & Engler, 2019). A més a més, caldria tenir en

compte que aquests tipus de protestes no tenen cap expectativa de sortida, a diferència d'aquelles noviolentes que sempre tenen un objectiu definit i il·lusionant pels participants.

3.2. Manifestacions i protestes arreu la sentència

Dictaminar de manera diacrítica si les manifestacions post-sentència van ser violentes és un error, ja que s'han de considerar la multiplicitat de factors que influeixen en el fet que un acte sigui concebut com a violent. La percepció de què són la violència o la força legítima no és universal, sempre està contextualitzada. La contextualització de les protestes les delimita en un marc analitzable que s'ha de tenir molt en compte per poder afirmar si van ser violentes o no.⁶ En el nostre cas d'estudi, les manifestacions post-sentència, prenent una perspectiva àmplia, veurem que va haver-hi actes de tota mena: des d'actes vandàlics, noviolents, violents... Per això, en aquest sentit, el més interessant d'aquests moments és el com es va afrontar 'la batalla'.

Quan es van publicar als mitjans quines eren les condemnes als líders independentistes, milers de ciutadans d'arreu de Catalunya van sortir als carrers a manifestar-se, guitats per una plataforma informàtica coneguda com a *Tsunami Democràtic*. Aquesta plataforma actuaria principalment per un canal de *Telegram* i posteriorment per mitjà d'una aplicació mòbil que únicament podien utilitzar aquells a qui algú transmetés un codi *QR*, limitant la possibilitat d'accés a les forces policials i l'Estat. Aquesta plataforma neix sense uns creadors públics, la ciutadania no sabia amb certesa qui la dirigia i el nom que pren la plataforma esdevindria un símbol. Tots dos termes units creen a l'imaginari col·lectiu un objectiu comú i situen a la massa en el centre del moviment; únicament des del moviment civil massiu s'aconseguiria formar un tsunami de tal força que pogués fer trontollar el sistema i assolís l'objectiu legítim de l'exercici del vot.

Tsunami Democràtic dirigia als manifestants d'un lloc a un altre de la ciutat per tal de paraitzar tot el sistema. El primer moviment seria un clar exemple, convocant a tots aquells que poguessin a la Plaça Catalunya de Barcelona per després redirigir-los des d'allà en massa cap a l'aeroport. Allà procurarien tallar una terminal, fet que condicionaria i paraitzaria els vols, ja no tan sols de Barcelona, sinó de tot el món. El fet de paraitzar una terminal d'un dels

⁶ Tal com afirma el periodista Hibai Arbide, la concepció de si un acte és violent, depèn molt del context i contra qui va dirigida la violència. Per això, mentre a Catalunya cremar un contenidor pot ser concebut com a violència, a Grècia "ningú creu que portar pals i cascos per l'autodefensa contra una organització neonazi com Alba Daurada pugui ser violent" (Arbide & Engler, 2019).

aeroports més grans d'Espanya suposava un gran impacte i si la policia feia front els manifestants, aquests es 'sacrificarien' posant el cos davant les forces policials per aconseguir imatges que obtinguin un ressò a escala internacional.

Aquesta primera convocatòria esdevindria l'inici de les revoltes que els dies posteriors es durien a terme als carrers de Catalunya, però no seria l'exemple a seguir durant les següents. La crònica dels esdeveniments és molt significativa per entendre les manifestacions, ja que si bé durant el dia se seguien realitzant manifestacions massives, en les que, fins i tot, els líders polítics independentistes hi participaven; un cop arribava la nit, quan aquestes es dispersaven grups de manifestants s'enfrontarien de manera directa envers les forces policials. Essent precisament aquests moments on les contradiccions i els relats comencen a trontollar.

Les forces policials feien ús de la força directa i no dubtaven en utilitzar violència directa contra uns manifestants que aquesta vegada si responien als cops. Les respostes dels manifestants van consistir primordialment a cremar contenidors de brossa o derivats, en forma de barricada i creant la imatge d'una Barcelona submergida en el caos. Alhora, part d'aquests manifestants s'enfrontaven de manera directa als cossos policials, anant directament contra ells i no únicament posant el cos. Fins i tot, essent potser l'acció més polèmica, es van projectar imatges de manifestants llançant objectes contra els policies. Aquestes imatges no eren pròpies del que s'havia vist fins aleshores a Catalunya i des dels mitjans es magnificava la situació.

Tal com plantegen els germans Engler (2019: 371), "si bé el sabotatge i els danys a propietats pertanyen a una categoria moral diferent de la violència contra persones, la gent tendeix a barrejar uns actes amb els altres". El motiu d'aquesta associació per part de la ciutadania és racional. Malgrat que aquests tipus d'actes van únicament dirigits a malmetre una propietat, un objecte, també poden posar en perill les persones del voltant de manera indirecta. Alhora, la tendència generalitzada porta a associar que aquelles persones disposades a malmetre els objectes estan disposades a enfrontar-se de manera directa amb els cossos policials; fet que per a la majoria de l'opinió pública catalana, i espanyola, provocarà que s'associï amb termes com valentia, força, violència, imprudència...

Les espectaculars imatges de Barcelona cremant, en conjunt amb els vídeos que mostraven com grups de manifestants llençaven pedres als cossos policials o realitzaven actes purament vandàlics com trencar una botiga i marxar amb objectes de valor, van comportar aquesta associació ràpida a considerar les protestes com a violentes. Però, d'aquí es poden extreure

molts matisos i ens trobem amb la necessitat de diferenciar entre accions, ja que cadascuna d'elles té una intenció diferent de les altres.

Generalment, les societats de l'època contemporània s'han fet noviolentes. Segueixen havent-hi col·lectius que defensen la pràctica de la violència per aconseguir un objectiu, però l'àmplia majoria de les mobilitzacions viscudes en els darrers anys podrien ser definides com a noviolentes (Mir, 2018). Per això, que la concepció de l'opinió pública sigui que un acte és violent acostuma a tenir efectes negatius pel moviment. Teòrics com Sharp (2018) o els germans Engler (2019) afirmen que la combinació de tècniques violentes amb noviolentes no és una bona opció, ja que causaran l'aïllament de les forces que s'han de rebel·lar contra el règim establert i trauran força a la capacitat de reclutament de poder popular. De fet, existeix la concepció de què la repressió pot ajudar a un moviment, podent capgirar l'argument de l'adversari desequilibrant-lo; aquest fenomen es coneix com a 'juijitsu polític' (Engler & Engler, 2019).

En un sentit més ampli, però, seguint la teoria de la violència de Galtung, aquests actes mostrarien moltes realitats fins aleshores deduïbles però no observables. Concretant, aquests actes on es malmeten objectes, no arribarien a ser clars exemples de violència directa, ja que no van dirigits a una persona física sinó que són la representació de manera manifesta de la violència cultural i estructural. En altres paraules, és innegable que són actes manifestos, ja que són visibles i observables, però no es podrien arribar a considerar violència directa donat que cremar un contenidor, en si mateix, no suposa un mal per a cap ésser humà. Malgrat això, si que mostra amb claredat l'existència d'una violència cultural i estructural; l'atipament de certs sectors de ciutadania catalana es manifesta amb aquests actes, essent una ciutadania amb actituds definides i limitades pel comportament d'un Estat que no afronta de manera clara, directa, democràtica i plausible l'existència del conflicte.

Alhora, no podem obviar que entre les accions d'aquests moments el fet de llençar pedres als cossos policials sí que són actes de violència directa. En aquest sentit, veurem com l'agressivitat de la qual parlava Paco Cascón (2002) es mostra canalitzada de manera diferent. Considerant que quan en una manifestació es crema un mobiliari públic es realitza a manera de barricada per frenar les investides dels cossos policials, la canalització de l'agressivitat seguiria essent una pulsio. És a dir, l'objectiu és no ser capturat per poder seguir sent un mateix i expressant les seves idees. En canvi, en el moment en què alguns d'aquests manifestants

utilitzen la força directa per enfrontar els cossos policials, com és el fet de llençar les pedres, la canalització de l'agressivitat és destructiva i es relaciona amb la violència directa.

3.3. Valoració de les protestes.

A més a més del debat referent a si les manifestacions van ser actes violents, hem de valorar els seus efectes. Per fer-ho hem de considerar quin era el paper que jugava cada actor durant tot el *procés*, des dels orígens fins a les manifestacions post-sentència. D'ençà que Artur Mas apostés per l'Estat 'propi', les elits polítiques catalanes seguien el mateix discurs: no desobeïen a l'Estat, sinó que obeïen a la societat catalana. D'aquesta manera es desvinculaven de termes amb connotacions que en aquells moments eren negatives en el marc polític espanyol. Els líders independentistes, essent primordialment del PdeCat, un partit d'ordre, van desestimar el valor de la desobediència. De fet, quan es debatia sobre el primer referèndum popular del 9N de 2014 l'aleshores president de la Generalitat Artur Mas afirmava que "la desobediència no sempre condueix a la victòria" (Garrido, 2014).

A poc a poc veuríem com canviaria el discurs. Així, el mateix Mas l'any 2017 afirmava que: "la desobediència és un marc que ha intentat imposar la CUP [...]; no busquem la desobediència per la desobediència. Pot ser la conseqüència, però no tenim gens d'interès a arribar a ella" (Europa Press, 2017). La realitat, però, es ven diferent del que es plantejava des dels inicis, ja que les mobilitzacions sempre es van articular fonamentalment sobre una base de desobediència a unes lleis considerades injustes que no permeten l'expressió de la ciutadania.

En la recta final del *procés*, ja estant Carles Puigdemont i Quim Torra com a líders del PdeCat, el terme desobediència serà el que encapçalarà les principals portades i l'argumentari independentista. En aquest moment els dirigents polítics independentistes, incloent-hi a ERC, abraçaven el discurs desobedient i creien convenient i necessari el seu exercici quan sortissin les sentències. En l'aniversari del 10, prevenint com serien els esdeveniments, Puigdemont afirmaria que "la via de la desobediència, la resistència noviolenta, es practica i es practicarà en totes les democràcies del món, no hem d'alarmar-nos [...] tot el que forci l'Estat a negociar és bo" (Regué et al., 2019).

Així, en aquests moments ja s'assumiria la desobediència, fet que els activistes ja havien assumit sense temor temps abans. A més a més, des de les plataformes com el Consell per la República, Òmnium Cultural o l'ANC es remarcava la rellevància de mantenir una lluita de

caràcter noviolent i es reclamava l'acció de les institucions catalanes per materialitzar el mandat i les protestes en favor de la independència.

És per això que el xoc que suposaven les imatges i el ressò que es donava als mitjans, categoritzant molts d'ells les protestes post-sentència com a actes purament violents van trontollar el discurs. Els dirigents independentistes van desmarcar-se d'aquestes protestes afirmant no sentir-se còmodes i que no els representaven.

Malgrat això, certs sectors de l'independentisme com Laura Borràs, del PdeCat, no criminalitzaven els manifestants, afirmant: “sento rebuig cap als altercats i la destrucció de la via pública. No em representen aquestes imatges, no em sento còmode [...] no puc considerar un contenidor cremat com a violència, però un ull o un testicle perdut per l'ús d'armes i munició prohibides en territori català sí és violència” (Jabois, 2019).

El líder d'ERC Gabriel Rufián va ser molt més contundent en les seves declaracions al respecte, criminalitzant de manera directa a tots aquells manifestants i afirmant que “també hi ha feixistes amb estelada, n'hi ha, però nosaltres som incompatibles amb la violència [...] nosaltres no acceptem el marc mental que es vol instaurar de què l'independentisme és violent” (RTVE, 2019). Alhora, Rufián recriminava davant els mitjans que Quim Torra i la resta del partit no criminalitzessin les accions, mostrant separació entre independentistes per la concepció de què és violència.

6. Conclusions

Un cop analitzats tots els conceptes i veure la cronologia de la recta final del *procés*, moment on predominen aquests termes en el debat públic, podem extraure un seguit de conclusions. En primer lloc hauríem de valorar si les protestes dels manifestants van ser violentes. Pregunta que, malgrat la seva complexitat, principalment a causa de la difuminació que es fa del terme, sí que podem respondre.

El concepte de violència va lligat a efectes sobre les persones, per tant, aquesta està dirigida cap a un ésser viu. En totes les definicions que hem tractat realitzades per experts com Galtung o organitzacions com l'OMS s'especifica explícitament que aquesta va dirigida cap a persones. Malgrat això, a causa del context català i espanyol, com la majoria de les protestes que es realitzen no causen aldarulls, l'opinió pública va considerar accions com cremar un contenidor com a violentes. Cal remarcar, però, els matisos que ja esmentàvem. Si bé seguint les

definicions acadèmiques no consideràrem actes de violència directa el fet de cremar un contenidor, si ho són accions com el llançament de pedres.

Malgrat això, el que resulta especialment interessant en aquest sentit és precisament aquesta concepció per part de l'opinió pública, ja que va comportar que el poder de mobilització que en aquells moments tenia el *procés* disminuís i únicament se centrés el debat en com erradicar el conjunt d'accions del moviment. Com veiem en les definicions teòriques, les possibilitats de qualsevol moviment que busqui polaritzar la població es mesuraran en la capacitat per atraure partidaris actius i generar suport popular. Per tant, que la percepció pública sigui que un moviment utilitza actes violents, limitarà aquestes possibilitats i perjudicarà la força que busca una estratègia noviolenta.

Alhora, en el cas concret del *procés*, els líders de partits independentistes, potser conscients de les dificultats de mantenir el discurs, veien en les protestes una contradicció amb el que volien aconseguir. La principal funció dels dirigents d'un moviment és fer creure els partidaris que l'objectiu és plausible i que els mètodes i les estratègies que s'estan realitzant estan o donaran els seus fruits. Com ja deia Maquiavel anys enrere a *El Príncep*, "[...] convé notar que el natural dels pobles és variable. Es podrà fer creure fàcilment una cosa; però hi haurà dificultat per fer-los persistir en aquesta creença "(Machiavelli, 2009). Així, serà fàcil fer creure a la ciutadania en això, però mantenir-mobilitzada és extremadament difícil.

Durant el *procés* hem vist diversos moments on s'ha realitzat una estratègia noviolenta i aquests han sigut sempre els que millors resultats han aportat. Més enllà d'aquesta recta final, potser el moment on es va seguir una millor estratègia desobedient noviolenta fou durant l'1O; essent aquest l'únic moment on realment els ciments de l'Estat semblaven trontollar. Mitjançant una organització popular massiva es va aconseguir que milers de ciutadans poguessin exercir el dret a vot, fos o no vinculant. Un clar exemple d'aquest relatiu èxit és que el Rey Felip VI hagués de sortir a fer una declaració institucional per mantenir la unitat d'Espanya. L'estratègia d'amagar les urnes les convertiria en un símbol i els mitjans únicament tindrien imatges de la repressió policial. Aquest fou realment el moment àlgid d'apoderament de la ciutadania catalana, més enllà d'enfrontar-se de manera directa als cossos policials i el ressò de les imatges de les protestes post-sentència. Els moments inicials del *Tsunami* semblaven mostrar de nou aquesta intenció de mantenir una estratègia de desobediència noviolenta, però finalment va quedar en un segon pla. Això enforteix el discurs noviolent i demostra que és la línia que hauria de seguir qualsevol moviment d'aquest tipus.

Des de certs sectors es considera que els dirigents independentistes han errat en els termes, afirmant estar promovent una desobediència civil, però essent la realitat molt diferent. Seguint aquesta línia afirmariem que encoratjaven una desobediència civil a la vegada que la limitaven, plantejant accions més pròpies d'una desobediència merament institucional que no seguien les demandes ciutadanes i el ritme que requeria la mobilització popular.

Part de la ciutadania catalana, cansada de promeses que no semblaven complir-se i de la repressió d'un Estat que negava la seva veu, va manifestar-se d'aquesta manera; canalitzant l'agressivitat pròpia del moment en forma d'actes que, per l'opinió pública i per l'estratègia que pretenien les elits, s'apropen més a una violència directa que a una violència constructiva; més a la utilització de la força física que a la noviolència.

Potser el més rellevant és el motiu pel qual es van realitzar aquestes protestes, essent el reflex d'una violència cultural i estructural que pateix la ciutadania catalana. Violència cultural perquè les actituds estan completament reprimides. De fet, els símbols han estat condemnats i sentenciats, relegant-los a un segon pla. Com dèiem, no hem de considerar únicament com a símbols a l'estelada o l'himne dels segadors, sinó també a Òmnium Cultural, l'ANC o els CDR.

En segon lloc, és patent aquesta violència estructural. Negar l'existència de la multiplicitat d'identitats dins l'Estat espanyol ha anat deteriorant un sistema que ja no té pilars per sostenir-se. Aquesta violència estructural és la més important dins el conflicte català i afrontar-la és d'imperativa necessitat per part dels dirigents polítics de tots dos bàndols.

En definitiva, és innegable que les manifestacions post-sentència tenen connotacions violentes, però en molts sentits i direccions. Malgrat ser manifesta i observable, la violència directa és la que té relativament menys pes durant el *procés*; alhora que també és la que amb major facilitat es pot paralitzar, el més complicat és combatre aquelles que no es veuen. Des de l'estudi noviolent se sosté que és necessària més força per la noviolència que per la violència, de la mateixa manera que és més ràpid i més fàcil destruir un edifici que construir-lo. La responsabilitat dels dirigents és facilitar els ponts per construir la millora en la societat, ja que serà des dels moviments socials i el suport popular des d'on es marcaran les bases, essent precisament aquest el mètode més legítim i sobirà existent.

Pel que fa a la utilització dels termes per part de les elits polítiques, veiem com, en el cas independentista, abracen el discurs desobedient en certs trams, però mai van encoratjar cap iniciativa d'estratègia de desobediència civil o ciutadana més enllà de manifestacions

pacífiques i convocatòries multitudinàries. Mai han proposat iniciatives com el recaptament d'impostos o han defensat de manera clara els desobedients; de fet, ni tan sols després de la gran mobilització post-sentència i la declaració de la DUI van baixar la bandera mostrant una desobediència real cap al règim.

En canvi, des dels partits estatals es criminalitza de manera rotunda el terme, essent una perspectiva molt diferent de la que un Estat democràtic sòlid hauria de prendre. Una llei no és legítima pel fet de ser llei. Una societat que es defineix com a democràtica hauria de concebre per definició un moviment no violent com un conflicte a afrontar per mitjà de les eines que es disposin i no negar la problemàtica. Perquè al final, la desobediència civil no violenta és precisament el fonament essencial d'una democràcia, la possibilitat d'expressió de les demandes d'una ciutadania apoderada que busca la millora de la societat.

7. Referències

- Amat, J. (2015). El llarg procés: Cultura i política a la Catalunya contemporània (1937-2014) (Tercera edició). Tusquets.
- Arbide, H., & Engler, P. (2019, novembre 23). La desobediència a ulls de Paul Engler i Hibai Arbide [Preguntes freqüents]. <https://www.ccma.cat/tv3/alacarta/preguntes-frequents/la-desobediencia-a-ulls-de-paul-engler-i-hibai-arbide/video/5966206/>
- Calderón Concha, P. (2009). Teoría de conflictos de Johan Galtung. Revista de Paz y Conflictos, 2, 60-81.
- Cascón, P. (2002). Pacopic.wmv. Josi IKT Programa, Gasteiz. <https://www.youtube.com/watch?v=fYxmUz64Tzg&t=4483s>
- Cascón, P. (2003). Acció directa noviolenta y Desobediència civil. Revista Illacrua, 92. <http://www.noviolencia.org/publicaciones/illacruacatala.pdf>
- Chenoweth, E., & Stephan, M. J. (2013). Why civil resistance works: The strategic logic of nonviolent conflict (Paperback ed). Columbia Univ. Press.
- Comas d'Argemir, D. (2008). Construyendo imaginarios, identidades, comunidades: El papel de los medios de comunicación. En M. L. Bullen & M. C. D. Mintegui, Retos teóricos y nuevas prácticas (p. 179-208). Ankulegi.
- Engler, M., & Engler, P. (2019). Manual de desobediència civil (N. Parés, Trad.). Edicions Saldonar.
- Europa Press. (2017, febrer 13). Artur Mas contempla la desobediencia. La Vanguardia. <https://www.lavanguardia.com/politica/20170213/414288189482/artur-mas-desobediencia-cup-9n.html>
- Fernández Buey, F. (2005). Desobediencia civil. Bajo Cero.
- Fernández Buey, F. (2012). Sobre “cuarto poder” y democracia mediática. Ética y filosofía política. https://www.upf.edu/materials/polietica/_pdf/medios1.pdf
- Galtung, J. (2016). La violencia: Cultural, estructural y directa. Cuadernos de estrategia, 183, 147-168.

- Garrido, R. (2014, octubre 1). Artur Mas: «No siempre la desobediencia lleva a la victoria». 20 minutos. <https://www.20minutos.es/noticia/2253343/0/pleno-parlamento/suspension-tc/consulta-soberanista/>
- Hobsbawm, E. J. (1991). Naciones y nacionalismo desde 1780. Crítica.
- Ilivitzky, M. E. (2011). La desobediencia civil: Aportes desde Bobbio, Habermas y Arendt. *CONfinés de relaciones internacionales y ciencia política*, 7(13), 15-47.
- Jaboís, M. (2019, noviembre 4). Laura Borràs: “Que seamos pacíficos, ¡que lo somos!, no significa que vayamos a aguantar siempre este abuso”. *El País*. https://elpais.com/politica/2019/11/03/actualidad/1572797559_998121.html
- Machiavelli, N. (2009). *El Príncipe* (C. Arenas Noguera, Trad.). Edicions 62.
- Mir, J. (2018). El triomf de la noviolència: Evolució de l'activisme a Catalunya. *El procés des de la noviolència*, 33, 11-15.
- OMS. (2020). OMS | Violencia. <https://www.who.int/topics/violence/es/>
- Regué, J., Barrena, X., & Masreal, F. (2019, octubre 1). Independencia Cataluña: Soberanismo pide «desobediencia civil masiva». *El Periódico*. <https://www.elperiodico.com/es/politica/20191001/soberanismo-desobediencia-civil-masiva-sentencia-7660466>
- Renan, E. (2006). ¿Qué es una nación? =: Qu'est-ce qu'une nation? (2 ed). Sequitur.
- RTVE. (2019, octubre 21). Rufián habla sobre los disturbios en Cataluña. *Noticias: Sentencia del Procés*. <https://www.rtve.es/noticias/20191021/directo-rufian-noche-24-horas/1983780.shtml>
- Segura, N. (2019, setembre). Estratègia dual del CpR: diàleg i desobediència civil. *El Punt Avui*. <https://www.elpuntavui.cat/politica/article/17-politica/1665513-estrategia-dual-del-cpr-dialeg-i-desobediencia-civil.html>
- Sharp, G. (2018). La defensa civil no violenta (ICIP). Líniazero edicions. http://icip.gencat.cat/web/.content/continguts/publicacions/lilibres/eines/Eines22/180305-eines22_FIN.pdf

- Tello, E., Ibarra Güell, P., & Saillard, D. (2018). *Nacionalista lo eres tú: Una propuesta federal-confederal republicana para superar la crisis de régimen político español del 78* (Primera edición). Icaria Editorial.
- Thoreau, H. D. (2008). *Del deber de la desobediencia civil* (Á. Lobo, Ed.; Editorial Pi). Editorial.
- Vilar, P. (1978). *Cataluña en la España moderna: Investigaciones sobre los fundamentos económicos de las estructuras nacionales* (Vol. 1). Crítica.